

کشتار سن بار تلمومی در پاریس. نقاشی از فرانسوا دوبوآ

از خشونت مذهبی تا همزیستی دفاع از آزادی پایدار عقاید درس‌های تطبیقی از پنج جامعه کثرت‌گرا

آموزشکده آنلاین
برای جامعه مدنی ایران
توانا
e-collaborative
for civic education

بهار ۱۴۰۵

فرانسه همیشه کشوری آزاد از نظر دین و باور نبوده است. در اواخر قرن شانزدهم، این کشور درگیر جنگ‌های مذهبی میان کاتولیک‌ها و پروتستان‌ها بود. در شهرهایی مانند پاریس، همسایگانی که زمانی کنار یکدیگر زندگی می‌کردند، به یکدیگر بدگمان شدند و اختلافاتشان با رقابت‌های سیاسی و ترس‌های مذهبی شدت گرفت. این خشونت‌ها در رویداد کشتار روز «سن بارتلمی» به اوج هولناک خود رسید. در این رویداد هزاران مسیحی پروتستان، که بسیاری از آنان شهروندان عادی بودند، طی چند روز کشته شدند. برای خانواده‌هایی که در میانه این آشوب گرفتار بودند، دین و ایمان دیگر مسئله‌ای شخصی و خصوصی نبود، بلکه خطری بود که می‌توانست سرنوشت زندگی یا مرگ آنان را تعیین کند. روایت‌های آن دوران از افرادی سخن می‌گویند که باورهای خود را پنهان می‌کردند، از خانه‌هایشان می‌گریختند یا شاهدقتل دوستان و بستگان خود بودند، تنها به این دلیل که شیوه‌ای متفاوت برای باور به تعالیم عیسی مسیح داشتند.

با این حال، از دل این دوره خونین، تغییری شکننده اما معنادار پدید آمد. هنگامی که هانری چهارم به قدرت رسید خاطره کشوری دوپاره را با خود حمل می‌کرد؛ او خود میان هویت‌های پروتستان و کاتولیک زندگی کرده بود. در سال ۱۵۹۸ او فرمان نانت را صادر کرد که حقوق

محدودی برای عبادت و حمایت قانونی به پروتستان‌ها اعطا می‌کرد. هرچند این فرمان، ضامن یک آزادی کامل نبود و بعدها نیز لغو شد اما یکی از نخستین تلاش‌های جدی یک دولت اروپایی برای فاصله‌گرفتن از خشونت مذهبی و حرکت به سوی همزیستی به شمار می‌رفت. برای بسیاری از بازماندگان، این اقدام گذشته را پاک نکرد اما به تدریج امکان شکل‌گیری واقعیتهای تازه را فراهم ساخت؛ واقعیتی که در آن باور دینی می‌توانست، هرچند با احتیاط، بدون ترس وجود داشته باشد. از این‌رو، یادبود روز سن بارتلمی تنها یادآور یک تراژدی نیست بلکه نشانه‌ای است از این‌که جوامع می‌توانند فراتر از خشونت فرقه‌ای تحول یابند. با این حال، فرانسه مدرن همچنان درباره مسائل مربوط به دین، هویت و سکولاریسم بحث می‌کند. فرانسه در این مسیر تنها نبوده‌است. امروز فرانسه و سایر کشورها، چگونه این چالش‌ها را مدیریت می‌کند؟

آزادی دین و باور امروزه به طور گسترده‌ای به عنوان یک حق اساسی بشر شناخته می‌شود و در اسنادی بین‌المللی همچون اعلامیه جهانی حقوق بشر نیز تثبیت شده است. کشورهای منتخب در این مطالعه، الگوهای گوناگونی از اجرای آزادی دین و باور را از طریق تضمین‌های قانون اساسی، تکرار حقوقی^۱ و جامعه‌های مدنی فعال به نمایش می‌گذارند.^۲ با وجود تفاوت در زمینه‌های تاریخی و سیاسی، هر یک از این کشورها سازوکارهایی را برای مدیریت تنوع دینی و حمایت از جامعه‌های دارای باورهای جایگزین توسعه داده‌اند.^۳

چشم‌انداز و ماموریت

در سراسر کشورهای بریتانیا، فرانسه، هند، کانادا و آفریقای جنوبی، چشم‌انداز عمومی آن

1. legal pluralism.

2. Jeroen Temperman. *State-Religion Relationships and Human Rights Law*. Martinus Nijhoff, 2010.

3. Jonathan Fox. *Political Secularism, Religion, and the State*. Cambridge University Press, 2015.

است که جوامعی ساخته شود که در آن افراد بتوانند بدون اجبار، آزادانه باورهای خود را برگزینند، تغییر دهند یا باوری دینی را بپذیرند یا به کلی رد کنند. در بریتانیا این چشم‌انداز در «قانون حقوق بشر، ۱۹۹۸» نمود پیدا می‌کند؛ قانونی که «کنوانسیون اروپایی حقوق بشر» را در حقوق داخلی وارد کرده است.^۱ فرانسه بر «لائسیسته» تاکید می‌کند؛ مدلی از سکولاریسم که به دنبال بی‌طرفی دولت در امور دینی است.^۲ کانادا چندفرهنگی‌بودن را به عنوان یک ارزش ملی ترویج می‌کند و آزادی دینی را در «منشور حقوق و آزادی‌ها»^۳ نهادینه کرده است.^۴ هند، سکولاریسم را در قانون اساسی خود تثبیت کرده و در عین حال، تنوع دینی را نیز به رسمیت می‌شناسد.^۵ قانون اساسی پسا-آپارتاید در آفریقای جنوبی نیز به طور صریح بر برابری و آزادی دینی، به عنوان بخشی از فرایند گذار دموکراتیک، تاکید می‌کند.^۶ این کشورها در ضمن تفاوت‌ها، به شیوه‌ای بسیار مشابه با اصل آزادی ادیان همراه شده‌اند.

1 . UK Parliament. *Human Rights Act*, 1998.

2 . Jean Baubérot. *Laïcité 1905–2005: Entre Passion et Raison*. Seuil, 2017.

3 . Charter of Rights and Freedoms.

4 . Government of Canada. *Canadian Charter of Rights and Freedoms*, 1982.

5 . Granville Austin. *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*. Oxford University Press, 1999.

6 . Republic of South Africa. *Constitution of the Republic of South Africa*, 1996.

سیاست‌های اجتماعی در کانادا حامی ایده همزیستی و همکاری میان ادیان است.^۱

اهداف و مقاصد

این مهم است که در نظر بگیریم برای ترویج و تحکیم آزادی و رواداری مذهبی، کشورهای موفق چگونه هدف‌های مرتبط را انتخاب کرده‌اند. به طور کلی اهداف اصلی سیاست‌های مربوط به آزادی ایمان و سکولاریسم در چنین کشورهایی شامل موارد زیر است:

- حمایت از افراد در برابر تبعیض دینی،
- تضمین مشارکت برابر برای جامعه‌های دارای باورهای متنوع،
- پیشگیری از تعارضات دینی از طریق تضمین‌های حقوقی و نهادی.

برای نمونه، چارچوب حقوقی کانادا به طور فعال از سازوکارهای تطبیقی^۲ برای اقلیت‌های دینی پشتیبانی می‌کند، در حالی که دادگاه قانون اساسی آفریقای جنوبی نقشی کلیدی در

1. Christian Durand. "In These Challenging Times, Concordians Find Connection Through the Multi-faith and Spirituality Centre." *Concordia University News*, November 3, 2020.

2. Accommodations.

ایجاد موازنه میان آزادی دینی و حقوق برابری ایفا کرده است.^۱ در مقابل، فرانسه بی‌طرفی دولت را در اولویت قرار می‌دهد و گاه برای حفظ نظم سکولار، محدودیت‌هایی بر ابراز دینی در عرصه عمومی اعمال می‌کند.^۲ هر کدام از این کشورها، با مشابهت‌ها و تفاوت‌هایشان، نمونه‌هایی مهم برای مطالعه‌اند.

رهبری

تغییر اجتماعی پایدار به رهبری نیاز دارد که به اندازه کافی توان مدیریت دشوار اصلاحات واقعی (و نه اصلاحاتی خدعه‌آمیز) را داشته باشد. رهبری در تامین و تداوم آزادی دین و باور در این کشورها در سطوح گوناگون عمل می‌کند؛ از نهادهای حکومتی و مراجع قضائی گرفته تا بازیگران جامعه مدنی. تعامل میان این اشکال رهبری برای تبدیل اصول حقوقی به واقعیت‌های عینی و جاری در زندگی روزمره حیاتی است.

در بریتانیا، رهبری با نوعی توازن میان سنت و انطباق‌پذیری شناخته می‌شود. در حالی که کلیسای انگلستان همچنان نقشی رسمی در ساختار حکومتی دارد، نهادهای سیاسی و قضائی مراقبت می‌کنند که این جایگاه، آزادی دینی گسترده‌تر را تضعیف نکند. دادگاه‌ها نقشی مهم در تفسیر «قانون حقوق بشر» و رسیدگی به پرونده‌های مربوط به تبعیض دینی داشته‌اند. هم‌زمان، رهبران جامعه مدنی و سازمان‌های میان‌دینی^۳ به شکل دادن به گفتمان عمومی و تقویت رویه‌های فراگیر کمک می‌کنند.^۴ در این‌جا شاهد الگویی هستیم که رهبری را هم در سطح رسمی و دولتی در بر می‌گیرد و هم در سطح غیررسمی و غیردولتی.

در مقابل، فرانسه الگویی را ارائه می‌کند که در آن، رهبری دولتی به‌شدت بر سکولاریسم تاکید دارد. نهادهای حکومتی، به‌ویژه در حوزه آموزش و ادارات عمومی،

1. Mashood A. Baderin. *International Human Rights and Islamic Law*. Oxford University Press, 2007.

2. John R. Bowen. *Why the French Don't Like Headscarves*. Princeton University Press, 2007.

3. Interfaith.

4. David McLean, and Alistair McMillan. *State-Religion Relationships in the UK*. Routledge, 2013.

لانیسته را به طور فعال اجرا و اعمال می کنند. با این حال، این رویکرد از بالا به پایین، با رهبری درون جامعه مدنی تکمیل می شود؛ جایی که کنشگران، پژوهشگران و رهبران محلی در بحث‌ها پیرامون حدود و پیامدهای سکولاریسم مشارکت می کنند. این ساختار دوگانه، چانه‌زنی مستمر میان اقتدار دولت و تکتک اجتماعی را بازتاب می دهد.^۱ نمونه فرانسه نشان می دهد که شاید در بعضی شرایط، دفاع از آزادی باور نیاز به حمایت بیش‌تری از طرف ساختار رسمی قدرت دارد.

در کانادا، رهبری بیش‌تر غیرمتمرکز و مشارکتی است. دستگاه قضائی، به‌ویژه دیوان عالی کشور، نقشی محوری در تفسیر منشور حقوق و آزادی‌ها و تعیین رویه‌های مربوط به سازگاری‌های دینی دارد. رهبری سیاسی از سیاست‌های چندفرهنگی پشتیبانی می کند و سازمان‌های جامعه مدنی نیز عرصه‌هایی برای تعامل و کنشگری فراهم می سازند. این ساختار چندلایه رهبری، به شکل‌گیری نظامی نسبتاً باثبات و سازگار کمک کرده است.^۲ کانادا کشور مهاجران است و به همین دلیل تنوع مردم در آن بسیار چشمگیر است.

مثال هند جالب توجه و متفاوت است. چشم‌انداز رهبری در هند پیچیده و گاه مناقشه‌برانگیز است که بخشی از آن به تاریخ و تنوع ملی این کشور باز می گردد. دستگاه قضائی، مدافعی مهم برای سکولاریسم بوده و بارها در پرونده‌های مرتبط با حقوق دینی مداخله کرده است. اما رهبری سیاسی می‌تواند از نظر رویکرد و تصمیم‌گیری دارای نوسان‌های شدید باشد و این امر بر چگونگی اجرای سیاست‌ها تاثیر می‌گذارد. رهبران جامعه مدنی، از جمله کنشگران و سازمان‌دهندگان محلی، نقشی اساسی در ترویج همزیستی و رسیدگی به تعارض‌ها در سطح محلی ایفا می‌کنند. این پویایی، اهمیت وجود منابع متکثر رهبری برای حفظ آزادی دینی را برجسته می‌کند.^۳ هند در سال‌های اخیر شاهد انتقادات زیادی به روش حکمرانی خود بوده است، اما هنوز امیدواری‌های زیادی در زمینه حفظ مدارای مذهبی در آن وجود دارد. چالش در هند جدی است: از سویی این کشور باید تنوع درونی خود را مدیریت کند و از سوی دیگر میان سیاست‌های متفاوت و

1. Jean Baubérot. *Laïcité 1905–2005: Entre Passion et Raison*. Seuil, 2017.

2. Richard Moon. *Freedom of Conscience and Religion*. University of Toronto Press, 2008.

3. Rajeev Bhargava, ed. *Secularism and Its Critics*. Oxford University Press, 2010.

رقیب حکمرانی تعادل برقرار نماید.

آفریقای جنوبی نیز نمونه‌ای متمایز از رهبری تحول‌آفرین ارائه می‌دهد. دولت پسا-آپارتاید، با هدایت شخصیت‌هایی مانند نلسون ماندلا، چارچوبی برای قانون اساسی بنا نهاد که بر برابری و حقوق بشر اولویت می‌گذارد. نهادهای قضائی، به‌ویژه «دادگاه قانون اساسی»، این اصول را از طریق آرای شاخص و تاثیرگذار تقویت کرده‌اند. در عین حال، رهبران دینی و بازیگران جامعه مدنی همچنان در فرایند آشتی و توسعه اجتماعی نقش دارند و این امر بازتاب‌دهنده رویکردی همه‌جانبه به رهبری است.^۱

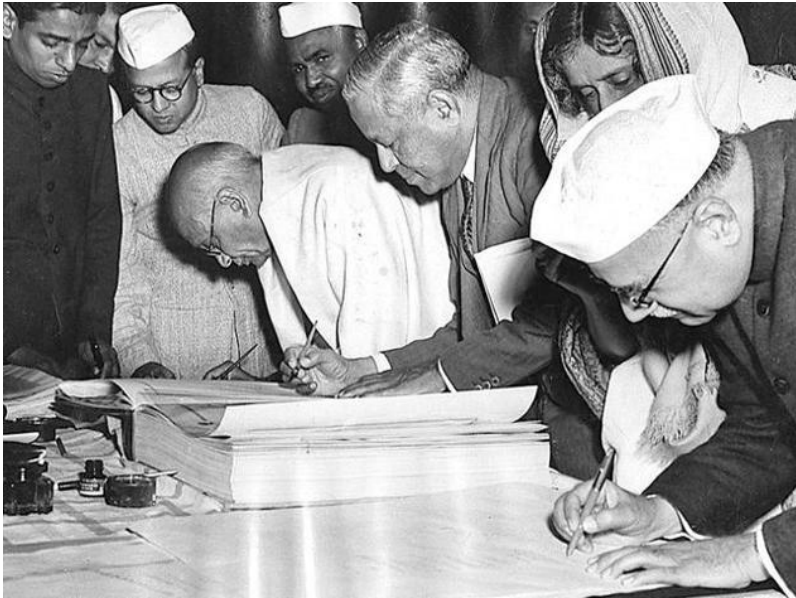
یکی از بینش‌های کلیدی در این کشورها آن است که رهبری موثر در ترویج آزادی دین و باور، به ساختارهای رسمی قدرت محدود نمی‌شود، بلکه از تعامل میان اقتدار حقوقی، اراده سیاسی و مشارکت اجتماعی سر برمی‌آورد. رهبری قضائی به تضمین پاسخ‌گویی کمک می‌کند، رهبری سیاسی جهت‌گیری کلی را فراهم می‌آورد و رهبری جامعه مدنی مشارکت و نوآوری را تقویت می‌کند.

1. Charles Villa-Vicencio. *Walk with Us and Listen: Political Reconciliation in Africa*. Georgetown University Press, 1996.

تفاوت‌ها و شباهت‌ها در رهبری استراتژی دفاع از آزادی پایدار دینی

برای ناظران و کنشگران، این واقعیت نشان می‌دهد که تقویت آزادی دین و باور مستلزم سرمایه‌گذاری هم‌زمان در هر سه حوزه است. اتکا به یک نوع رهبری به‌تنهایی می‌تواند به عدم توازن منجر شود، در حالی که رویکردی متنوع و چندبعدی، تاب‌آوری و توان سازگاری نظام را افزایش می‌دهد (تصویر بالا را ببینید). این الگوی چندبعدی رهبری، بینش‌های ارزشمندی برای زمینه‌هایی ارائه می‌کند که در آن‌ها حمایت‌های رسمی ممکن است محدود باشد اما فرصت‌هایی برای مشارکت مدنی همچنان وجود دارد. این درسی مهم برای کشور ایران است: از یک سو جامعه و از یک سو قدرت و راهبری اجتماعی باید دست در دست هم تغییراتی مانند افزایش رواداری را رقم بزنند. این روش احتمالاً موثرترین و کم‌هزینه‌ترین است.

هند با وجود تنوع شدید دینی قانون اساسی از سکولاریسم حمایت می‌کند.^۱

جامعه و محیط

محیط‌های اجتماعی بریتانیا، فرانسه، کانادا، هند و آفریقای جنوبی با درجات متفاوتی از تنوع دینی، میراث‌های تاریخی و روابط دولت-جامعه مشخص می‌شوند که چگونگی تجربه آزادی دین و باور را در عمل شکل می‌دهند. در حالی که چارچوب‌های حقوقی تضمین‌های رسمی را فراهم می‌کنند، این آزادی‌ها در دل همین محیط‌های اجتماعی است که مورد مذاکره، چالش و تحقق قرار می‌گیرند.

بریتانیا در گذشته درگیر چالش‌های مرتبط با اصلاحات مسیحی بود. امروزه در بریتانیا، تنوع دینی به دلیل موج‌های مهاجرت پس از جنگ جهانی به طور چشمگیری افزایش یافته و در نتیجه، جامعه‌ای چنددینی شکل گرفته است که شامل جامعه‌های مسیحی،

1. "The Dream of the Indian Republic." *Hindustan Times*, February 10, 2021.

مسلمان، هندو، سیک، یهودی و افراد بدون باور دینی است. این تنوع به رشد ابتکارهای میان‌دینی و سازمان‌های مبتنی بر جامعه منجر شده است که هدف آن‌ها ترویج گفت‌وگو و همکاری است. نهادهایی مانند شوراهای میان‌دینی محلی در سطح شهرداری‌ها فعالیت می‌کنند و تعامل میان گروه‌های دینی و مقامات عمومی را تسهیل می‌کنند. این تلاش‌ها با فرهنگی سیاسی پشتیبانی می‌شود که در عین حفظ کلیسای رسمی، از کثرت‌گرایی از طریق ترتیبات حکمرانی انعطاف‌پذیر حمایت می‌کند.^{۲۱}

در مقابل بریتانیا که سنتی از مدارا را پس از درگیری‌های درونی زیاد به وجود آورد، فرانسه محیطی متفاوت را به نمایش می‌گذارد که به واسطه اصل لائسیسته شکل گرفته است؛ اصلی که بر جدایی سخت‌گیرانه میان دین و حوزه عمومی تاکید دارد. این الگو هرچند می‌کوشد با محدود کردن نفوذ دین در نهادهای دولتی برابری را تضمین کند در عین حال تنش‌هایی را نیز ایجاد کرده است؛ به‌ویژه در میان جامعه‌های مسلمان که ممکن است محدودیت‌ها بر ابراز دینی آشکار را طردکننده تلقی کنند. با این‌همه، فرانسه میزبان شمار زیادی از سازمان‌های جامعه مدنی است که برای حقوق اقلیت‌ها و گفت‌وگو تلاش می‌کنند و این امر بازتاب‌دهنده چانه‌زنی مستمر میان آرمان‌های سکولار و تنوع اجتماعی است.^{۲۲}

همان‌طور که اشاره شد، محیط اجتماعی کانادا اغلب به عنوان الگویی از همزیستی چندفرهنگی معرفی می‌شود؛ جایی که تنوع نه فقط تحمل، بلکه به طور نهادی تشویق می‌شود. جامعه‌های دینی به طور فعال در حیات عمومی مشارکت می‌کنند و از سیاست‌هایی بهره می‌برند که بر سازگاری و شمول تاکید دارند. سازمان‌های اجتماعی، از جمله شبکه‌های میان‌دینی و گروه‌های کنشگری، نقشی محوری در تقویت فهم متقابل و مقابله با تبعیض ایفا می‌کنند. این محیط، فضای فعالیت برای نظام‌های باور جایگزین،

1. Tariq Modood. *Multiculturalism*. Polity Press, 2013.

2. Adam Dinham and Matthew Francis. *Religious Literacy in Policy and Practice*. Policy Press, 2015.

3. Jean Baubérot. *Laïcité 1905–2005: Entre Passion et Raison*. Seuil, 2017.

4. John R. Bowen. *Why the French Don't Like Headscarves*. Princeton University Press, 2007.

از جمله جنبش‌های انسان‌گرا و سکولار، در کنار جامعه‌های دینی سنتی را نیز فراهم کرده است.^۱ کانادا آن‌طور که بریتانیا سنت‌های قدیمی خود را دارد تاریخی طولانی ندارد. از سویی این به آن معنا است که این کشور درگیر چالش‌های به‌ارث‌رسیده از دوران قدیم نیست، اما در عین حال کشوری با جمعیت مهاجر از مبداهای متفاوت است که با چالش‌های خود روبرو خواهد شد.

از نظر تنوع و تکثر درون‌کشوری، کم‌تر کشوری مانند هند است. محیط اجتماعی هند با تکثر تاریخی عمیق مشخص می‌شود؛ تکثری که طیفی گسترده از ادیان، زبان‌ها و سنت‌های فرهنگی را در بر می‌گیرد. در حالی که چارچوب قانونی از سکولاریسم حمایت می‌کند، واقعیت زیسته پیچیده است و گاه تنش‌ها و تعارض‌های دوره‌ای رخ می‌دهد. سازمان‌های جامعه مدنی، جنبش‌های محلی و رهبران جامعه اغلب نقش میانجی را ایفا می‌کنند و همزیستی را ترویج کرده و به اختلافات فرقه‌ای می‌پردازند. ابعاد و تنوع گسترده هند، هم فرصت‌ها و هم چالش‌هایی را برای تداوم آزادی دینی ایجاد می‌کند.^{۲ و ۳}

در آفریقای جنوبی، زمینه پسا-آپارتاید موجب تاکید قوی بر شمول و آشتی شده است. جامعه‌های دینی نقشی مهم در مبارزه با آپارتاید داشته‌اند و همچنان به تقویت انسجام اجتماعی کمک می‌کنند. جمعیت متنوع کشور شامل نظام‌های اعتقادی مسیحی، مسلمان، هندو، یهودی و باورهای بومی است که همگی در چارچوب قانون اساسی به رسمیت شناخته شده‌اند؛ چارچوبی که بر برابری اولویت می‌دهد. سازمان‌های جامعه مدنی و گروه‌های مبتنی بر ایمان در رسیدگی به مسائل اجتماعی فعال باقی مانده‌اند و بدین وسیله ابعاد عملی آزادی دینی را تقویت می‌کنند.^۴

در سراسر این کشورها، تعامل میان حمایت‌های حقوقی و محیط‌های اجتماعی، اهمیت مشارکت در سطح جامعه را برجسته می‌کند.

آزادی دین و باور صرفاً یک وضعیت حقوقی نیست، بلکه تجربه‌ای زیسته است که

1 . Will Kymlicka. *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*. Migration Policy Institute, 2012.

2 . Amartya Sen. *The Argumentative Indian*. Farrar, Straus and Giroux, 2005.

3 . Rajeev Bhargava, ed. *Secularism and Its Critics*. Oxford University Press, 2010.

4 . Charles Villa-Vicencio. *Walk with Us and Listen: Political Reconciliation in Africa*. Georgetown University Press, 1996.

توسط نگرش‌های اجتماعی، رویه‌های نهادی و گفت‌وگوی مستمر شکل می‌گیرد. برای ناظران و فعالان، این امر بر ضرورت درک زمینه‌های محلی و ساختن محیط‌هایی فراگیر تاکید دارد که از نظام‌های اعتقادی متنوع پشتیبانی می‌کنند.

در بریتانیا، فعالیت‌های نهادهای حکومتی مانند مجلس اعیان توسط گروه‌ها و سازمان‌های اجتماعی مانند جامعه ملی سکولار نظارت می‌شود؛ امری که شامل ارزیابی دموکراسی و چارچوب‌های قانونی برای آزادی مذهبی نیز هست.^۱

فعالیت‌ها

پیام محوری که از تجربه این پنج کشور برمی‌آید این است که آزادی دین و باور باید از طریق مشارکت و کنش مستمر حفظ شود و نمی‌توان آن را صرفاً یک دستاورد حقوقی ثابت و تضمین‌شده دانست. این پیام از طریق طیف گسترده‌ای از فعالیت‌ها که توسط دولت‌ها، سازمان‌های جامعه مدنی و شبکه‌های محلی انجام می‌شود، در عمل تحقق می‌یابد. آموزش در این کشورها شامل آموزش در مدارس و همچنین آموزش عمومی از طریق رسانه‌ها است. در بریتانیا، گفت‌وگوی میان‌دینی به یکی از سازوکارهای مرکزی

1. "Brits 'Uncomfortable with Religious Privilege', Polling Suggests." *National Secular Society*, March 25, 2026.

برای ترویج همزیستی تبدیل شده است. سازمان‌هایی مانند «شبکه بین دینی»^۱ همکاری میان جامعه‌های دینی را تسهیل می‌کنند و برنامه‌های آموزشی، رویدادها و مشورت‌های سیاستی را سازمان‌دهی می‌کنند. این ابتکارها در پی کاهش تعصبات، ایجاد اعتماد و تشویق پاسخ‌های مشترک به چالش‌های اجتماعی هستند. نهادهای آموزشی نیز با گنجانیدن مطالعات دینی و آموزش در زمینه تنوع در برنامه‌های درسی، از سنین پایین در شکل‌دادن به نگرش‌ها نقش ایفا می‌کنند.^۲

دفاع پایدار از آزادی باور در فرانسه امری نیست که دولت یک بار برای همیشه آن را ایجاد کرده باشد. این کشور به‌رغم رویکرد محدودکننده‌اش نسبت به ابراز دینی در عرصه عمومی، شاهد فعالیت چشمگیر جامعه مدنی برای پرکردن شکاف‌ها بوده است. گروه‌های کنشگری برای دفاع از حقوق اقلیت‌ها، به‌چالش کشیدن سیاست‌های تبعیض‌آمیز و ترویج گفت‌وگو در چهارچوب عملی لائسیسته فعالیت می‌کنند. مباحث عمومی، محافل دانشگاهی و کارزارهای محلی به بازتعریف مستمر سکولاریسم کمک می‌کنند و نشان می‌دهند که سکولاریسم یک دکتربین ثابت نیست، بلکه مفهومی پویاست.^۳ این تفاوت مهمی است میان رویکرد فرانسه و بریتانیا: در یکی رواداری و در دیگری محدودیت ابراز عقاید دینی از اولویت بالاتری برخوردار است.

فعالیت‌ها در کانادا به‌شدت از تعهد این کشور به چندفرهنگی‌بودن تاثیر می‌پذیرد. برنامه‌های مورد حمایت دولت گفت‌وگوی بین‌فرهنگی را تشویق می‌کنند و سازمان‌های غیردولتی عرصه‌هایی برای همکاری میان جامعه‌های دارای باورهای متنوع فراهم می‌آورند. کنشگری حقوقی نیز برجسته است و دادگاه‌ها به‌طور مکرر به پرونده‌های مربوط به سازگاری دینی می‌پردازند؛ از جمله موارد مربوط به استفاده از نمادهای دینی یا رعایت شاعر دینی در نهادهای عمومی. این فعالیت‌ها این اصل را تقویت می‌کنند که آزادی دینی

1 . Inter Faith Network.

2 . Adam Dinham and Stephen H. Jones. "Religion, Public Policy and the Academy." *Journal of Contemporary Religion*, vol. 27, no. 2, 2012.

3 . John R. Bowen. *Why the French Don't Like Headscarves*. Princeton University Press, 2007.

باید در چارچوب یک جامعه کثرت‌گرا با سایر حقوق در توازن قرار گیرد.^۱ و در هند، فعالیت‌های مرتبط با آزادی دینی اغلب در سطح ریشه‌ای و محلی رخ می‌دهد. سازمان‌های جامعه مدنی، رهبران محلی و گروه‌های اجتماعی در حل و فصل تعارضات، صلح‌سازی و کارزارهای آگاهی‌بخشی مشارکت دارند. ابتکارهای میان‌دینی، هرچند گاه محدود در مقیاس، نقشی حیاتی در کاهش تنش‌ها و تقویت درک متقابل ایفا می‌کنند. افزون بر این، کنشگری حقوقی از طریق دعاوی منافع عمومی^۲ برای به‌چالش کشیدن نقض آزادی دینی و دفاع از اصول قانون اساسی به کار گرفته شده است.^۳

رویکرد آفریقای جنوبی بر آشتی و عدالت اجتماعی تأکید دارد. سازمان‌های مبتنی بر ایمان و گروه‌های جامعه مدنی به طور فعال مسائلی مانند نابرابری، تبعیض و توسعه جامعه را هدف قرار می‌دهند. شوراهای میان‌دینی و فضاهای گفت‌وگو به انسجام ملی کمک می‌کنند و در عین حال، برنامه‌های آموزشی و ترویجی، آگاهی از حقوق قانون اساسی را افزایش می‌دهند. این فعالیت‌ها بازتاب‌دهنده تعهدی گسترده به ادغام آزادی دینی در تلاش‌ها برای ساختن جامعه‌ای فراگیر هستند.^۴ در همه این پنج کشور، چند الگوی مشترک دیده می‌شود:

- نخست، گفت‌وگوی میان‌دینی ابزاری کلیدی برای ترویج همزیستی است.
- دوم، آموزش و آگاهی برای حفظ نگرش‌های مداراگرانه حیاتی‌اند.
- سوم، کنشگری حقوقی تضمین می‌کند که حقوق، نه فقط به رسمیت شناخته شوند، بلکه عملاً اجرا شوند.
- ابتکارهای ریشه‌محور، بنیانی برای مشارکت معنادار فراهم می‌کنند و اصول انتزاعی را به کنش عملی ترجمه می‌کنند.

1. Richard Moon. *Freedom of Conscience and Religion*. University of Toronto Press, 2008.

2. Will Kymlicka. *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*. Migration Policy Institute, 2012.

3. public interest litigation.

4. Rajeev Bhargava, ed. *Secularism and Its Critics*. Oxford University Press, 2010.

5. Jeffrey Haynes. *Peace, Politics, and Religion*. Routledge, 2020.

این فعالیت‌ها نشان می‌دهند که آزادی دین و باور تنها مسئولیت دولت‌ها نیست. بلکه نیازمند مشارکت فعال جوامع، سازمان‌ها و افراد است. تفاوت رویکردها در کشورها نیز حاکی از آن است که هیچ الگوی یگانه‌ای وجود ندارد؛ بلکه راهبردهای موثر باید با زمینه‌های اجتماعی و سیاسی خاص هر جامعه سازگار شوند.

رهبران مذهبی در آفریقای جنوبی می‌توانند نقشی در ایجاد فضای مسالمت‌آمیز داشته باشند. برای مثال رهبران مذهبی مانند تریور ایتوملنگ^۱ و گروهی از رهبران کلیسا که در میانه اعتراضات خشونت‌بار این کشور در سال ۲۰۲۱ راهپیمایی مسالمت‌آمیز برگزار کردند.^۲

تلاش‌های برون‌گرایانه این نوع رویکردها اغلب فراتر از مرزهای ملی گسترش می‌یابد. برای نمونه، کانادا و بریتانیا از ابتکارهای بین‌المللی مرتبط با آزادی دین و باور از طریق دیپلماسی و برنامه‌های توسعه‌ای حمایت می‌کنند؛ سازمان‌های غیردولتی^۳ در این کشورها

1. Trevor Itumeleng.

2. Cyril Zenda. "South African Clerics Trace Bloody Looting Frenzy to 'A Wounded Society.'" *Religion Unplugged*, July 21, 2021.

3. NGOs.

در سطح جهانی برای ترویج تسامح و مدارا در حوزه دین همکاری می‌کنند. آفریقای جنوبی نیز در کنشگری منطقه‌ای در حوزه حقوق بشر مشارکت فعال دارد.

نتیجه‌گیری: درس‌هایی برای جامعه ایران

تجربه این پنج کشور نشان می‌دهد که تامین آزادی دین و باور صرفاً به وجود چارچوب‌های حقوقی وابسته نیست، بلکه نیازمند مشارکت پایدار و فعال جامعه مدنی نیز هست. برای جامعه ایران، چند درس کلیدی از این تجارب قابل استخراج است:

- **امکان پرورش تدریجی کثرت‌گرایی:** حتی در زمینه‌هایی با ایدئولوژی‌های مسلط، گام‌های تدریجی به‌سوی شمول و دربرگیرندگی بیش‌تر ممکن است.
- **ضرورت آگاهی حقوقی:** آموزش شهروندان درباره حقوقشان، توان آن‌ها را برای کنشگری مسالمت‌آمیز و مطالبه‌گری تقویت می‌کند.
- **نقش گفت‌وگوی بین‌جماعتی در کاهش تنش:** ایجاد پل میان گروه‌های دارای باورهای متفاوت می‌تواند به فهم متقابل و کاهش سوءظن‌ها کمک کند.
- **اهمیت سازمان‌دهی ریشه‌ای:**^۱ تغییر در بسیاری از موارد از ابتکارهای سطح جامعه و محله آغاز می‌شود، نه صرفاً از اصلاحات بالا به پایین.

نکته مهم آن است که این درس‌ها بیش از آن که متوجه ساختارهای حکومتی باشند، برای کنشگران و جامعه‌های محلی کاربرد دارند.

جامعه مدنی ایران می‌تواند با الهام‌گرفتن از این الگوها، به ترویج همزیستی، حمایت از گروه‌های دارای باورهای به‌حاشیه‌رانده‌شده و گسترش فضاهای گفت‌وگو کمک کند؛ در عین حال که راهبردها را با واقعیت‌ها و محدودیت‌های محلی سازگار می‌سازد.

1. Grassroots.

St bartholomew's day massacre by françois dubois

From Religious Bloodshed to Religious Coexistence: Securing Freedom of Belief: Comparative Lessons from Five Pluralistic Societies

France was not always a free country when it came to religion and belief. During the late 16th century, the country was torn apart by the French Wars of Religion between Catholics and Protestants. In cities like Paris, neighbors who had once lived side by side grew suspicious of one another, their differences inflamed by political rivalry and religious fear. The violence reached a horrific peak during the St. Bartholomew's Day Massacre, when thousands of Protestants, many of them ordinary civilians, were killed over the course of days. For families caught in the midst of this turmoil, faith was no longer a private matter but a risk that could determine survival. Accounts from the time describe individuals hiding their beliefs, fleeing their homes, or witnessing the murder of friends and relatives simply because they prayed differently.¹ Yet out of this period of bloodshed emerged a fragile but meaningful shift. When Henry IV of France came to power, he carried with him the memory of a divided nation, having himself navigated both Protestant

1. Barbara B. Diefendorf. *Beneath the Cross: Catholics and Huguenots in Sixteenth-Century Paris*. Oxford University Press, 1991.

and Catholic identities. In 1598, he issued the Edict of Nantes, granting Protestants limited rights to worship and legal protection. While imperfect and later revoked, it marked one of the first serious attempts by a European state to move away from religious violence toward coexistence. For many survivors, this did not erase the past, but it allowed a new reality to slowly take shape, one in which belief could begin, however cautiously, to exist without fear. The memory of St. Bartholomew's Day therefore stands not only as a tragedy, but also as a reminder of how societies can evolve beyond sectarian violence. Still, modern France continues to debate questions of religion, identity, and secularism. How is France managing these challenges today?

Freedom of religion and belief is widely recognized as a fundamental human right, embedded in international instruments such as the Universal Declaration of Human Rights. The selected countries demonstrate varying models of implementing Freedom of Religion and Belief FoRB through constitutional protections, legal pluralism, and active civil societies. While their historical and political contexts differ,¹ each has developed mechanisms to manage religious diversity and support alternative belief communities.²

Vision and Mission

Across these countries, the implicit vision is to create societies where individuals can adopt, change, or reject religious beliefs

1 . Jeroen Temperman. *State–Religion Relationships and Human Rights Law*. Martinus Nijhoff, 2010.

2 . Jonathan Fox. *Political Secularism, Religion, and the State*. Cambridge University Press, 2015.

without coercion.

- In the United Kingdom, this vision is reflected in the Human Rights Act 1998, which incorporates the European Convention on Human Rights.¹
- France emphasizes *laïcité*, a model of secularism that seeks neutrality of the state in religious matters.²
- Canada promotes multiculturalism as a national value, embedding religious freedom in the Charter of Rights and Freedoms.³
- India enshrines secularism while recognizing religious diversity in its constitution.⁴
- South Africa's post-apartheid constitution explicitly promotes equality and religious freedom as part of democratic transformation.⁵

1 . UK Parliament. *Human Rights Act*, 1998.

2 . Jean Baubérot. *Laïcité 1905–2005: Entre Passion et Raison*. Seuil, 2017.

3 . Government of Canada. *Canadian Charter of Rights and Freedoms*, 1982.

4 . Granville Austin. *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*. Oxford University Press, 1999.

5 . Republic of South Africa. *Constitution of the Republic of South Africa*, 1996.

Multicultural policy fostering coexistence of diverse belief communities in Canada.¹

Purposes and Goals

The primary goals of policies pertaining to the freedom of faith and secularism in such countries include:

Protecting individuals from religious discrimination

Ensuring equal participation of diverse belief communities

Preventing religious conflict through legal and institutional safeguards

For example, Canada's legal framework supports minority religious accommodations, while South Africa's constitutional court has played a key role in balancing religious freedom with equality rights.² In contrast, France prioritizes state neutrality, sometimes

1. Christian Durand. "In These Challenging Times, Concordians Find Connection Through the Multi-faith and Spirituality Centre." *Concordia University News*, November 3, 2020.

2. Mashood A. Baderin. *International Human Rights and Islamic Law*. Oxford University Press, 2007.

limiting public religious expression to maintain secular order.¹

Leadership

Leadership in securing and maintaining freedom of religion and belief in these countries operates at several levels, including government institutions, courts, and civil society groups. The interaction between these forms of leadership is important in turning legal principles into real-life outcomes.

In the United Kingdom, leadership shows a balance between tradition and change. Although the Church of England still has an official role in the state, political and legal institutions work to ensure that this does not limit wider religious freedom. Courts have played an important role in applying the Human Rights Act and dealing with cases related to religious discrimination. At the same time, civil society leaders and interfaith groups help shape public discussion and encourage more inclusive practices.²

France offers a model where the state strongly emphasizes secularism. Government institutions actively apply *laïcité*, especially in public schools and administration. However, this top-down approach is supported by civil society, where activists, scholars, and community leaders take part in ongoing debates about the meaning and limits of secularism. This combination reflects a continuous effort to balance state authority with social diversity.³

In Canada, leadership is more spread out and cooperative. The judiciary, especially the Supreme Court, plays a key role in interpreting the Charter of Rights and Freedoms and setting stand-

1 . John R. Bowen. *Why the French Don't Like Headscarves*. Princeton University Press, 2007.

2 . David McLean, and Alistair McMillan. *State-Religion Relationships in the UK*. Routledge, 2013.

3 . Jean Baubérot. *Laïcité 1905–2005: Entre Passion et Raison*. Seuil, 2017.

ards for religious accommodation. Political leaders support multicultural policies, while civil society organizations create spaces for dialogue and advocacy. This multi-level structure has helped build a system that is both stable and flexible.¹

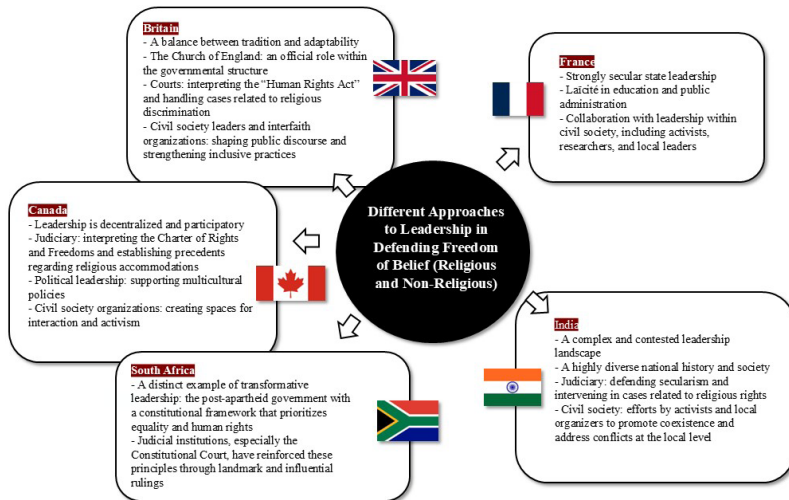
India's leadership landscape is complex and sometimes contested. The judiciary has often acted as an important protector of secularism, especially in cases involving religious rights. However, political leadership can differ widely, which affects how policies are applied in practice. Civil society leaders, including activists and local organizers, play a key role in encouraging coexistence and addressing tensions at the community level. This shows the importance of having multiple sources of leadership in supporting religious freedom.²

South Africa offers a distinctive example of transformative leadership. The post-apartheid government, guided by figures such as Nelson Mandela, established a constitutional framework that prioritizes equality and human rights. Judicial institutions, particularly the Constitutional Court, have reinforced these principles through landmark decisions. At the same time, religious leaders and civil society actors continue to contribute to reconciliation and social development, reflecting a holistic approach to leadership.³

1 . Richard Moon. *Freedom of Conscience and Religion*. University of Toronto Press, 2008.

2 . Rajeev Bhargava, ed. *Secularism and Its Critics*. Oxford University Press, 2010.

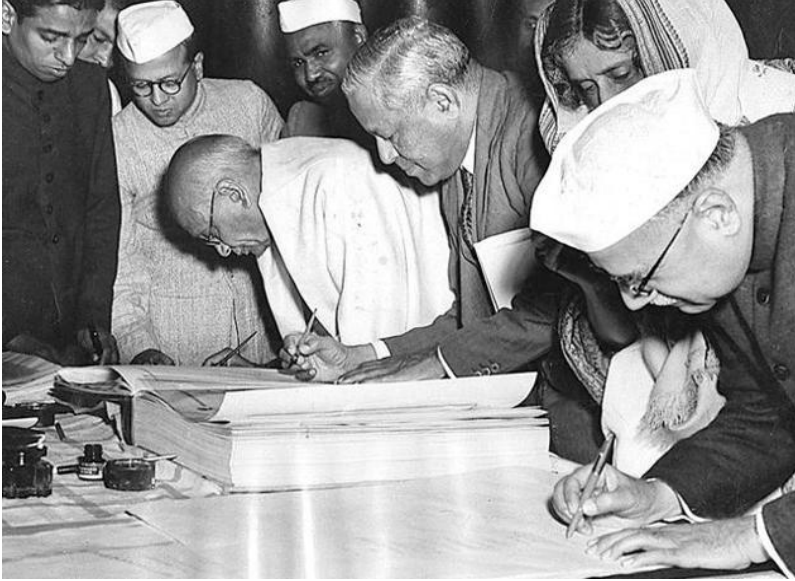
3 . Charles Villa-Vicencio. *Walk with Us and Listen: Political Reconciliation in Africa*. Georgetown University Press, 1996.

Different approaches to defending a sustainable freedom of belief.

A key insight across these countries is that effective leadership in promoting freedom of religion and belief is not confined to formal authority structures. Instead, it emerges from the interaction of legal authority, political will, and societal engagement. Judicial leadership ensures accountability, political leadership provides direction, and civil society leadership fosters participation and innovation.

For observers and practitioners, this suggests that strengthening freedom of religion and belief requires investment in all three domains. Overreliance on any single form of leadership may lead to imbalances, whereas a diversified approach enhances resilience and adaptability. This multi-dimensional leadership model offers valuable insights for contexts where formal protections may be limited but opportunities for civic engagement remain.

Leaders signing the Constitution in India. Constitutional secularism amid deep religious diversity in India.¹

Community and Environment

The social environments of the United Kingdom, France, Canada, India, and South Africa are shaped by different levels of religious diversity, historical experiences, and relationships between the state and society. These factors influence how freedom of religion and belief is understood and practiced. While laws provide formal protections, these freedoms are actually lived out and sometimes challenged in everyday social settings.

In the United Kingdom, religious diversity has grown a lot because of immigration after World War II, creating a multi-faith society that includes Christian, Muslim, Hindu, Sikh, Jewish, and

1. [“The Dream of the Indian Republic.”](#) *Hindustan Times*, February 10, 2021.

non-religious communities. This has helped interfaith groups and community organizations grow, and they try to bring people together and improve understanding. Local interfaith councils often work at the city level and help connect religious communities with local authorities. These kinds of efforts are important,¹ but sometimes they are not always strong enough to solve deeper social tensions.²

France presents a different type of environment shaped by the principle of *laïcité*, which supports a clear separation between religion and public life. The idea is to treat everyone equally by limiting religious influence in state institutions. However, this has also caused tensions, especially among Muslim communities, who sometimes feel that rules about religious expression are unfair. This situation shows that even when rules are meant to be fair, people can still feel excluded in real life.^{3&4}

Canada's environment is often cited as a model of multicultural coexistence, where diversity is not only tolerated but encouraged. Religious communities actively participate in public life, supported by policies that promote accommodation and inclusion. Community organizations, including interfaith networks and advocacy groups, play a central role in fostering mutual understanding and addressing discrimination. This environment has enabled alternative belief systems, including humanist and secular movements, to operate alongside traditional religious communities.⁵

1 . Adam Dinham and Matthew Francis. *Religious Literacy in Policy and Practice*. Policy Press, 2015.

2 . Tariq Modood. *Multiculturalism*. Polity Press, 2013.

3 . John R. Bowen. *Why the French Don't Like Headscarves*. Princeton University Press, 2007.

4 . Jean Baubérot. *Laïcité 1905–2005: Entre Passion et Raison*. Seuil, 2017.

5 . Will Kymlicka. *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*. Migration Policy Institute, 2012.

India's social environment is marked by deep historical pluralism, encompassing a wide array of religions, languages, and cultural traditions. While the constitutional framework supports secularism, the lived reality is complex, with periodic tensions and conflicts. Civil society organizations, grassroots movements, and local leaders often act as mediators, promoting coexistence and addressing communal disputes. The scale and diversity of India present both opportunities and challenges for sustaining religious freedom.^{1&2}

In South Africa, the post-apartheid context has created a strong emphasis on inclusivity and reconciliation. Religious communities played a significant role in the anti-apartheid struggle and continue to contribute to social cohesion. The country's diverse population includes Christian, Muslim, Hindu, Jewish, and indigenous belief systems, all of which are recognized within a constitutional framework that prioritizes equality. Civil society organizations and faith-based groups remain active in addressing social issues, reinforcing the practical dimensions of religious freedom.³

Across these countries, the interaction between legal protections and social environments highlights the importance of community-level engagement. Freedom of religion and belief is not just a legal condition but a lived experience shaped by social attitudes, institutional practices, and ongoing dialogue. For observers and activists, this underscores the necessity of understanding local contexts and building inclusive environments that support diverse belief systems.

1 . Rajeev Bhargava, ed. *Secularism and Its Critics*. Oxford University Press, 2010.

2 . Amartya Sen. *The Argumentative Indian*. Farrar, Straus and Giroux, 2005.

3 . Charles Villa-Vicencio. *Walk with Us and Listen: Political Reconciliation in Africa*. Georgetown University Press, 1996.

In the UK, observer organisations such as National Secular Society have an eye on the Parliamentary democracy and legal frameworks underpinning religious freedom in the country.¹

Message and Activities

The core message emerging from these five countries is that freedom of religion and belief must be actively maintained through continuous engagement, rather than assumed as a static legal achievement. This message is operationalized through a wide range of activities carried out by governments, civil society organizations, and community networks.

In the United Kingdom, interfaith dialogue has become a central mechanism for promoting coexistence. Organizations such as the Inter Faith Network facilitate cooperation among religious communities, organizing events, educational programs, and policy consultations. These initiatives aim to reduce prejudice, build trust, and encourage collaborative responses to social challenges. Educational institutions also play a role by incorporating religious studies and diversity awareness into curricula, thereby shaping

1. "Brits 'Uncomfortable with Religious Privilege', Polling Suggests." *National Secular Society*, March 25, 2026.

attitudes from an early age.¹

France, on the other hand, and despite its restrictive approach to public religious expression, has witnessed significant civil society activity aimed at bridging divides. Advocacy groups work to defend minority rights, challenge discriminatory policies, and promote dialogue within the practical definition of *laïcité*. Public debates, academic forums, and grassroots campaigns contribute to an ongoing redefinition of secularism, highlighting its dynamic nature rather than a fixed doctrine.²

The other example is Canada. Canada's activities are influenced by its commitment to multiculturalism. Government-supported programs encourage intercultural dialogue, while non-governmental organizations provide platforms for cooperation among diverse belief communities. Legal advocacy is also prominent, with courts frequently addressing cases relevant to religious accommodation, such as the wearing of religious symbols or observance of religious practices in public institutions. These activities reinforce the principle that religious freedom must be balanced with other rights in a pluralistic society.^{3&4}

In India, which one must expect serious approaches toward religious tolerance and freedom, activities related to religious freedom often occur at the grassroots level. Civil society organizations, local leaders, and community groups engage in conflict resolution, peacebuilding, and awareness campaigns. Interfaith initiatives, though sometimes limited in scale, play a crucial role

1 . Adam Dinham, and Stephen H. Jones. "Religion, Public Policy and the Academy." *Journal of Contemporary Religion*, vol. 27, no. 2, 2012.

2 . John R. Bowen. *Why the French Don't Like Headscarves*. Princeton University Press, 2007.

3 . Richard Moon. *Freedom of Conscience and Religion*. University of Toronto Press, 2008.

4 . Will Kymlicka. *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*. Migration Policy Institute, 2012.

in mitigating tensions and fostering understanding. Additionally, legal activism, through public interest litigation, has been used to challenge violations of religious freedom and uphold constitutional principles.¹

South Africa's approach emphasizes reconciliation and social justice. Faith-based organizations and civil society groups actively address issues such as inequality, discrimination, and community development. Interfaith councils and dialogue platforms contribute to national cohesion, while educational and outreach programs promote awareness of constitutional rights. These activities reflect a broader commitment to integrating religious freedom into efforts to build an inclusive society.²

We can now have a look at patterns: what will we witness? First, interfaith dialogue is a key tool for promoting coexistence. Second, education and awareness are essential for sustaining tolerant attitudes. Third, legal advocacy ensures that rights are not only recognized but enforced. Finally, grassroots initiatives provide the foundation for meaningful engagement, translating abstract principles into practical action.

These activities demonstrate that freedom of religion and belief is not solely the responsibility of governments. Instead, it requires active participation from communities, organizations, and individuals. The diversity of approaches across countries also suggests that there is no single model; rather, effective strategies must be adapted to specific social and political contexts.

1 . Rajeev Bhargava, ed. *Secularism and Its Critics*. Oxford University Press, 2010.

2 . Jeffrey Haynes. *Peace, Politics, and Religion*. Routledge, 2020.

Religious leaders can play a role in peaceful social movements in South Africa, such as Apostle Trevor Itumeleng Molefe and a group of church leaders who organised this march amid a violent protest spree in the country.¹

Outreach efforts of such approaches often extend beyond national borders. For example:

- Canada and the UK support international ForB initiatives through diplomacy and development programs

- NGOs in these countries collaborate globally to promote religious tolerance

- South Africa engages in regional human rights advocacy

- Such outreach reinforces global norms and provides models for other societies.

Conclusion: Lessons for Iranian Society

As the argument we had in this paper suggests, the experiences of these five countries suggest that securing freedom of religion and belief requires not only legal frameworks but also sustained civil society engagement.

For Iranian society, several lessons emerge:

Grassroots organization matters: Change often begins with community-level initiatives rather than top-down reforms.

1. Cyril Zenda. "South African Clerics Trace Bloody Looting Frenzy to 'A Wounded Society.'" *Religion Unplugged*, July 21, 2021.

Pluralism can be cultivated gradually: Even in contexts with strong dominant ideologies, incremental steps toward inclusion are possible.

Legal awareness is crucial: Educating citizens about rights strengthens their ability to advocate peacefully.

Inter-community dialogue reduces tension: Building bridges among different belief groups can foster mutual understanding.

Importantly, these lessons for us are most applicable to activists and communities, not governmental structures. Iranian civil society can draw inspiration from these models to promote coexistence, support marginalized belief groups, and expand spaces for dialogue, while adapting strategies to local realities.

